

УЎК: 821.512.133.091

ЎЗБЕК АДАБИЁТШУНОСЛИГИДА ҚИССА ЖАНРИНИНГ ТАРИХИЙ АСОСЛАРИ

Айимхан ЭШНИЯЗОВА

доцент в.б

Филология фанлари бўйича (PhD) фалсафа доктори

Ўзбекистон журналистика ва оммавий коммуникациялар университети

ayimxon.eshniyazova@mail.ru

Аннотация

Мақолада ўзбек адабиётшунослигида қисса жанри тарихий асосларининг муқаддас манбаларга боғланиши, илк қиссаларнинг пайдо бўлиши, ривожланиш босқичлари ва бу жанрда олиб борилган изланишлар тадқиқ қилинган. Қиссада қиссанавис образи бўйича ўзбек ва жаҳон адабиётшунослигида олиб борилган тадқиқотлар умумлаштирилган. Қисса жанри канонларидаги ўзгаришлар, унинг архитектураси, ўзига хос хусусиятлари, табиатан шакл ва мазмунга хос янгилашга мойиллиги, қиссачилик тараққиётига туртки бўлган омиллар илмий ёритилган.

Таянч сўзлар: қисса, жанр канонлари, повесть, муаллиф, сюжет, композиция, жанр табиати, қаҳрамон, уч ўлчов, жанр спецификаси, архитектура.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЖАНРА ПОВЕСТИ В УЗБЕКСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Айимхан ЭШНИЯЗОВА

и.о.доцент

Доктор философии по (PhD) филологическим наукам

Университет журналистики и массовых коммуникаций Узбекистана

ayimxon.eshniyazova@mail.ru

Аннотация

В статье исследуются исторические основы жанра повести в узбекском литературоведении, её связь со священными источниками, возникновение ранних повестей, этапы их развития и исследования, проводимые в этом жанре. В повести образ қиссанависа обобщен в исследованиях, проведенных в узбекском и мировом литературоведении. С научной точки зрения разъясняются изменения канонов жанра повести, его архитектуры, специфики, естественная тенденция к обновлению формы и содержания, факторы, побудившие развитие повести.

Ключевые слова: повесть, жанровые каноны, повествование, автор, сюжет, композиция, жанровая природа, главный герой, трехмерность, жанровая спецификация, архитектура.

Дунё адабиётшунослигида бадий асарнинг жанр канонларини белгилаш, жанр структураси ва ўзига хос хусусиятларини очиб бериш, илғор

таҳлил методларидан самарали фойдаланиш ва бадиий-услубий изланишларни тадқиқ этиш давом этмоқда. Қисса жанрининг эволюцияси, жанр архитекtonикаси, поэтик имкониятлари, образлар структураси, муаллиф ва қаҳрамон ўртасидаги параллелизм ҳодисасини ўрганиш адабиётшуносликдаги муҳим масалалардандир.

Қисса бугунги адабий жараённинг қадимий жанрларидан бўлиб, узок адабий тарихий жараёни босиб ўтиб, бадиий мукамаллик касб этган. Қисса эпик турнинг ўрта жанри сифатида роман ва ҳикоя оралиғидаги жараёни акс эттиради. Қиссанинг жанрий хусусиятлари хусусида адабиётшунос олимлар ўртасида бир қанча қарашлар илгари сурилган, баҳс-мунозаралар юзага келган. Қисса жанрига берилган барча таърифларда эпик кўлам, сюжет қурилиши, қаҳрамон тасвири асосий ўлчов сифатида кўрсатилади. Қиссанинг поэтик қурилиши объектга – қаҳрамонга қаратилган бўлади. Қисса сюжети якка қаҳрамоннинг бутун ҳаёт йўлидаги саргузаштларини эмас, балки қаҳрамон ҳаётининг муҳим ва муайян даврига оид воқеаларни ёритиши билан характерланади.

Рус адабиётшунослигида В.Белинский, С.Лихачев, Н.Надеждин, Л.Головенченко, В.Головко, В.Кожин ва М.Бахтин тадқиқотларида қисса табиати, қурилиши, жанр канонларининг роман ва ҳикоя оралиғида ўз ижодий вазифасини бажариши, якка қаҳрамон кечмиши ҳикоя қилиниши назарий асосланган. Ўзбек адабиётшунослигида қисса жанрида И.Султон, М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, А.Аброров, У.Норматов, Б.Назаров, С.Мирвалиев, Б.Саримсоқов, А.Расулов, А.Улуғов, Д.Қуронов ва А.Қозихўжаев каби олимлар тадқиқот ва изланишлар олиб борган.

Қисса арабча сўз бўлиб, “ҳикоя”, “саргузашт” маъноларини англатади. Қисса жанрининг келиб чиқиши муқаддас китоб билан боғлиқ. Адабиётшунос А.Қозихўжаевнинг қисса жанри бўйича олиб борган кузатишлари салмоқли экани билан ажралиб туради: “Қисса жанри спецификасига назар ташлар эканмиз, айнан илоҳий моҳиятга яқинлашиб келган қиссалар жанрнинг ёрқин намунаси сифатида кўзга ташланишини

кузатамиз. Қиссанинг бу олий кўриниши барча замон қиссалари учун намуна вазифасини ўташи мумкин. Инсон бадий тафаккури илоҳий манбадан озикланади. Инсонга ато этилган илоҳий илҳом уни илоҳий ҳақиқатлар сари етаклайди” [6; 206].

Қуръон оятларида қиссалар берилади, 28-суранинг номи “Қасас” яъни, қисса деб номланади. “Бу сурада Аллоҳ таолонинг суюкли пайғамбарларидан Мусо (алайҳиссалом)нинг туғилишларидан тортиб, қандай пайғамбар бўлганлари ва кўрган-кечирган ибратли ҳаётлари бошқа сураларга нисбатан муфассал ва мукаммал зикр қилингани сабабли, у “Қасас” – “Қисса” деб аталгандир” [7; 336-337]. “Албатта, бу *воқеий қиссадир*. Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ. Аллоҳ, албатта, Азиз (қудратли) ва Ҳаким (ҳикматли)дир. (*Оли Имрон сураси, 62-оят*); “Бу ўша оятларимизни ёлғонга чиқарган қавм кишиларининг мисолидир. Бу **қиссаларни** (уларга) айтиб беринг, шояд тафаккур қилсалар!” (*Аъроф сураси, 176-оят*). “Биз Сизга ушбу Қуръон (сураси)ни ваҳий қилишимиз билан бирга гўзал **қиссани** айтиб берурмиз. Сиз эса, (эй Муҳаммад!) ундан (ваҳийдан) олдин беҳабарлардан (бири) эдингиз” (*Юсуф сураси, 3-оят*). “Бас, (Мусо Шуайбнинг ҳузурига) келиб, унга ўз **қиссасини**, сўйлаб бергач, у: «Қўрқмагин! Сен золимлар қавмидан нажот топдинг», – деди (*Қасас сураси, 25-оят*).

Илоҳий манба ва ҳадислар асосида яратилган Рабғузийнинг “Қиссаи Рабғузий” асарини мумтоз адабиётимиздаги қисса жанрининг мукаммал намунаси, дейишимиз мумкин. Замонавий қиссачиликнинг юзага келишида мумтоз қиссачилик асос вазифасини ўтаган. Замонавий ўзбек реалистик қиссасининг илк намунаси Ҳамзанинг “Янги саодат” асаридир. Чўлпоннинг “Дўхтир Муҳаммадиёр” [8; 44] асари ҳам қисса. Туркий халқларда, жумладан, ўзбек адабиётида замонавий қисса 20-йилларда юзага келди. Қирғиз адабиётида К.Баялинов “Аждар”, қозоқ адабиётида М.Авезовнинг “Ҳимоясизнинг тақдири”, Б.Майлиннинг “Шугенинг ҳайкали”, туркман адабиётида М.Ҳамроевнинг “Оғир кунларда” қиссалари фикримизнинг исботи.

Қисса жанрида қиссанавис образи алоҳида аҳамиятга эга. Қиссанавис асардаги барча образларни бирлаштириб туради ва у орқали ёзувчининг кечинмалари, ўй-хаёллари берилади. Қиссанавис-муаллиф образини рус адабиётида В.В.Виноградов, М.Бахтин, М.П.Брандес, Й.М.Лотман, Б.О.Корман ва ўзбек адабиётида О.Шарафиддинов, М.Қўшжонов, Н.Каримов, У.Норматов, С.Мамажонов ва С.Мирвалиевлар ўрганган. Рус олими В.Виноградов қиссада қиссанавис образи масаласини ўрганар экан, қиссанавис ҳамиша қаҳрамонлар орасида бўлишини таъкидлайди. Қиссанавис қаҳрамонлар хатти-ҳаракатларини кузатади, уларга баҳо беради, хулоса чиқаради. “Бу образда, энг аввало, ёзувчининг кечинмалари мужассам бўлади. Шунингдек, қисса қаҳрамонлари ўртасидаги ўзаро кураш психологик аспектда қиссанависнинг ўз-ўзи билан курашишини намоён этади” [1;118]. Кўриниб турибдики, қиссанавис асарда фақат қаҳрамонларнинг тақдиринигина эмас, ўз “мен”ини ҳам ифода этади.

Қисса бўйича яратилган кейинги тадқиқотларда жанр қанонлари билан биргаликда муаллиф ва қаҳрамон муносабатларига ҳам урғу берилади. И.Кумскова “XIX асрда Америка қиссачилиги” диссертациясида роман ва қиссанинг жанрий хусусиятларини ўзаро таққослаб қуйидагича хулоса қилади: “... қисса ва романнинг фарқи шундаки, романда ёзувчининг ижодий кучи тўлиқроқ, одамнинг дунё билан алоқаларини чуқур ривожлантиришга қаратилган бўлиб, қаҳрамоннинг ички дунёсига, онгининг индивидуал-шахсий жиҳатларига алоҳида эътибор беришда ифодаланади. Қиссада эса қаҳрамоннинг феъл-атвори, унинг дунё билан боғлиқлигининг баъзи бир жиҳатларигина келтирилади, бу ўз-ўзидан қаҳрамоннинг индивидуал-шахсий хусусиятларининг аҳамиятини сусайтиради ва атроф-муҳитнинг ижтимоий онг билан алоқасини, яъни, қаҳрамоннинг ижтимоий-типик характеристикасини биринчи планга олиб чиқади...” [2; 256]. И.Кумскова ўз тадқиқотида қиссада муаллиф ва қаҳрамон муносабатида қаҳрамоннинг ижтимоий муҳит билан муносабатини бош планга кўтаради. Қиссада инсон ва жамият муносабатлари асосида шахс “Мен”и шаклланишини таъкидлайди.

Н.Тамарченко қисса жанрининг табиати ўзгарувчан эканлигини асослайди: “Қисса жанри канонларига кўра у романдан кичикроқ, ҳикоядан каттароқ ҳажмга эга бўлишдан ташқари ўзига хос архитектуроникаси билан ҳам фарқланади. Жанр канонларига қатъий мезон сифатида ёндашиш бутун ўзини оқламайди. Жанр табиатида қоришиқлик ҳодисаси учраши табиий ҳол” [5; 205]. Қиссанинг гоҳ романга, гоҳ ҳикояга томон оғиш ҳоллари жанр канонларининг қатъий мезонга асосланмаганидан далолатдир. Адабиётшунос олим И.Султон жанрдаги бу хусусиятни қуйидагича изоҳлайди: “...ҳеч бир жинс ва жанр адабий ижодда соф ҳолда учрамайди. Жинслар ва жанрларнинг маълум даражада аралашлиги, қоришиқлиги адабий ижоднинг характерли хусусиятидир” [4; 306]. Мутлақ соф ҳолатдаги жанрнинг ўзи йўқ. Ҳар бир жанрда бошқа жанрларга хос элементлар учраши табиий ҳол.

Эпик жанрларнинг ўзак нуқтасини аниқлашда адабиётшунос олим Д.Қуронов фикрлари асосли: “Роман муаллифи учун қаҳрамон восита – дунёни англаш (буниси мақсад) воситаси, қиссанавис учун қаҳрамоннинг ўзи – мақсад (воқеанавислар восита), ҳикоянавис учун воқеанинг ўзи мақсад бўлиб қолади. ...Қиссанинг поэтик қурилиши мақсадга – қаҳрамонга қаратилгани билан белгиланади” [9; 373].

Н.Тамарченко жанр канонлари ва унинг поэтик имкониятлари, образлар структураси, муаллиф ва қаҳрамон муносабатларига эътибор қаратади: “Романга қараганда қиссада баён қилувчининг ва қаҳрамоннинг воқеликка муносабати аралаш тарзда берилади, яъни, икки овознинг қоришиб кетиши кузатилади” [5; 205]. Н.Тамарченко ўз тадқиқотларида қисса жанри эволюциясида қаҳрамонларнинг ўзини англаши ва иқдор сўзининг биринчи планга чиқиши, сюжет синовлари натижасида қаҳрамон ички дунёсининг шаклланиши ва финалда мақсаднинг аниқлигини бирлаштиради. Даврга хос бадиий эволюция йўналиши – қаҳрамонга эътиборнинг тасвир ва идрок этиш (баҳолаш) субъекти сифатида ўзгариши – бу жанрда романга қараганда воқеалар ривожини секинроқ кечади, персонажлар тизими эса ихчам бўлади.

Қиссанинг архитектуроникаси ҳақида Н.Тамарченко қуйидаги таркибни талқин қилади [3; 171]:

1. Қисса жанрига хос хусусиятларнинг эпик формуласида сюжетнинг “ҳикоя қилинаётган воқелик” (“события, о котором рассказывается”) типини доминантлик қилади. Қаҳрамоннинг вазиятга кўра синовдан ўтишида мана шу усулдан фойдаланилади. Қисса композициясини ташкиллаштиришда баён қилинаётган воқелик воситасида қаҳрамон синовдан ўтади, характери очиқ берилади.

2. Бу типда “ҳикоя қилиш воқеаси” (“события самого рассказывания”) асосий воқеани қайта кўриб чиқиш ва унга умумлаштирувчи тугал маъно бериш, қаҳрамоннинг ахлоқий позицияга йўналтирилиши финалда қўшимча аналоглар асосида ёритиб берилади.

3. Қаҳрамон “образнинг ҳаракат майдони”да муаллиф ва қаҳрамоннинг жамият ҳаётидаги номувофиқлиги, мана шу номувофиқликдаги характери ёритилади, қиссада чиқарилиши лозим бўлган ҳисса очиқ берилади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, қисса жанри канонларини рус адабиёти мисолида ўрганиш жараёнида Н.Тамарченко қисса структураси, сюжет ва композицияда синов сюжети муҳим аҳамият касб этишини таъкидлайди ва унинг уч асосий турини ажратади: “борлиқни синаш, қаҳрамонни синаш ва ғояни синаш”. Олим “борлиқни синаш” босқичидаги кузатишларида қаҳрамоннинг дунёни баҳолаш мезонига бўлган нуқтаи назарининг аҳамияти ортганини, диққат тасвир субъекти мавзусига ўтганини кузатади. Демак, қиссаларда қаҳрамоннинг ташқи олам билан муносабатини қайта назорат қилишда муаллиф нуқтаи назари асосий ўринда туради.

Қиссанинг ўзига хос хусусиятлари ва таркибий тузилишини тадқиқ қилган Н.Тамарченко назариётчи олим М.Бахтин томонидан шакллантирилган “уч ўлчов” концепциясини изланишларига татбиқ этиб, жанрнинг уч аспектдаги структураси: сюжетдаги доминант схема, баён

типининг композицион асосни ташкил қилиши, қаҳрамон дунёси ва муаллифнинг борлиғи ўртасидаги алоқа типини ҳисобга олади [5; 20-23].

Жаҳон адабиёти таъсирида замонавий ўзбек қиссачилигида қатор янгилинишлар, яъни, воқеликнинг мактуб асосига қурилиши, услуб ўзгачалиги, мозаика усули (воқеаларнинг парчаланиши ва парчаларнинг яхлит ғояга асосланиши), абсурд қаҳрамон, онг оқими каби ҳолатларнинг кириб келиши, қаҳрамоннинг ижтимоий ҳаётдаги фаол ҳаракати эмас, ички дунёсида кечаётган ғалаёнларни тасвирлаш, ўз ички “Мен”и билан курашаётган, ўз дунёси билан овора қаҳрамонларнинг қисмати ёритила бошлади. Нореалистик тасвир усуллари, бадий шартлилик, рамзлар, метафорик тафаккур асосий ўринга чиқди. Муаллифлар қиссаларда инсон оламини турли ракурсларда талқин эта бошлади.

“Мустақиллик даври ўзбек қиссаларида услубий янгилинишлар, аввало, нималарда кўринади ва бунинг асл сабаблари нима” деган савол атрофида фикр юритадиган бўлсак, бу қуйидагиларда кўринади.

1. Жамият ҳаётидаги ижтимоий-иқтисодий янгилинишлар, ўз навбатида, санъат ва адабиётга ҳам таъсирини ўтказди. Бадий адабиётда кузатилаётган ўзгаришлар, маълум бир авлоднинг шаклланиши, намоён бўлиши қисса жанри табиатига таъсир қилди.

2. Истиқлол муносабати билан ижтимоий-сиёсий муносабатлар доирасидаги ўзгаришлар ўз навбатида, ўзбек адабиётига адабий алоқалар ва таъсир масаласини олиб кирди. Дунё адабиёти билан танишиш, катта адабиёт орзуси ифода ва услубда янги воситаларни, поэтик ҳамда мифопоэтик талқин имкониятларининг кенгайишига олиб келди. Ижодда бадий ифодада рамз ва тимсолларга таяниш бирламчи аҳамият касб этди. Бадий маънони рамз ва тимсолларга юклаш, қўшимча маъно урғуси бериш анъанага айланди.

3. Қайта қуриш, ошкоралик даврида жамият тафаккуридаги ўзгаришлар, эркак эҳтиёж бошқа даврга нисбатан фаолроқ тарзда рўй берди. Бу давр қиссачилигида ижтимоий ҳаёт ва инсон табиатидаги мураккабликлар, зиддиятларни тафтиш қилишда киноявий рух устуворлик

кила бошлади. Айниқса, бу ҳолат Эркин Аъзам ижодида ёрқин кўзга ташланди.

4. Шахс концепцияси ижодда етакчи тамойилга, ўзликни англаш жараёнларини бадий йўсинда ифода қилиш эса эҳтиёжга айланди. Мустақиллик даври қиссаларида эркин бозор шароитида инсон табиатида кечаётган ўзгаришлар, моддиятнинг маънавиятдан устунлашуви оқибатлари тасвирлана бошлади. Ана шундай мураккаб шароитда ўзликни англаш муаммоси биринчи планга чиқди, бугунги кунини тафтиш қилиш орқали келажакка назар ташлаш, кузатиш, таҳлил қилиш кучайди.

5. Ўзбек адабиётида икки йирик йўналиш юзага келди: анъанавий реализм ва модернизм. Бу вақтда ўзбек адабиётида реализм устувор усул саналиб, модернизм йўлида ижод қилиш, бадий эксперимент ўтказишга уриниш ҳам бир журъат эди аслида. Ўша даврнинг етакчи авлод вакиллари Ш.Холмирзаев, М.М.Дўст, Т.Мурод, Э.Аъзам қисса жанрида гўзал намуналарни яратиб улгурган эди. Х.Дўстмуҳаммад тенгдошларидан фарқли равишда бадий экспериментни маъқул билди. Реализм йўлидаги ёзувчилар эса бунга, “чангалзор-селва” (М.М.Дўст)га эргашишни танқид қилишди.

Адиб Х.Дўстмуҳаммад фикрича: “Бадий адабиётда жанрнинг яхши-ёмони йўқ, роман салмоқдорлиги билан, ҳикоя ихчамлиги билан ўзига хос. Қисса эса романга, ҳикояга нисбатан эркинроқ, эркарқлиги билан жозибали, кўнгилга яқин. Халқимизда азал-азалдан қиссанавислик, қиссахонлик кенг расм бўлган, бизнинг замонларга келиб бу ижод тури жаҳон адабиёти тажрибаларига чатишди, жанр сифатида анча-мунча “маданийлашди”, натижада жанр табиатидаги эркинлик, очиклик туфайли қиссанинг имкониятлари орта борди, кўлами, қамрови беҳад кенгайди”. Натижада, ўз мазмун-моҳияти билан фольклор ва мумтоз қиссалардан фарқ қилувчи, ўзида олам ва одам манзарасини чуқур акс эттирувчи қиссаларнинг янги типи вужудга келди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Виноградов В.В. О теории художественной речи. – Москва: Высшая школа, 1971.
2. Волков И.Ф. Теория литературы: учеб. пособие для студентов и преподавателей. – Москва: Просвещение-Владос, 1995.
3. Поэтика: словарь актуальных терминов и понятий / Гл. научный руководитель Н.Д.Тамарченко. – Москва: Intrada, 2008.
4. Султон И. Адабиёт назарияси. Икки томлик. – Тошкент: Фан, 1979.
5. Тамарченко Н.Д. Русская повесть Серебряного века: (Проблемы поэтики, сюжета и жанра). – Москва: Intrada, 2007.
6. Қозихўжаев А. Қисса жанри ҳақида / XX аср ўзбек адабиёти масалалари. – Тошкент: Фан, 2012.
7. Қуръон сўз ва иборалари // Изоҳли луғат. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2018.
8. Қуронов Д. Чўлпон насри поэтикаси. – Тошкент: Шарқ, 2004.
9. Қуронов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Тошкент: Навоий университети, 2018.